

“Türk’ün H1N1’le İlk İmtihanı”: 1918-19 İnfluenza Pandemisinin Ülkemizdeki Görünümü*

Berna ARDA, Ahmet ACIDUMAN

Ankara Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, Ankara

Bu makale, tüm dünyada 40-50 milyon insanın ölümüne yol açan 1918-19 H1N1 pandemisinin ülkemizdeki seyri hakkındadır. Belgelerin tarih çalışmalarında nedensel önem taşıdığı kabul edilen bir gerçektir. Bu yazı hazırlanırken de, ülkemizdeki ilgili arşiv belgelerine ulaşılmaya ve birincil kaynaklar yoluyla salgının o dönemin Osmanlı coğrafyasında nasıl bir yayılım ve etki gösterdiğinin saptanmasına çalışılmıştır.

1918-1919 influenza salgını dünyada kendisini üç büyük dalga olarak göstermiştir. İlk dalga Nisan 1918 tarihinde başlamış ve hızlı bir biçimde Avrupa ülkelerine yayılmıştır. Bu dalganın özelliği klinik olarak selim bir seyir göstermesi, ölüm oranının yüksek olmaması ve komplikasyonun az olmasıdır. 1918 Ağustos ayında bu dalga sona ermiştir. İkinci dalga “yaz-sonbahar dalgası” olarak adlandırılmaktadır ve 1918 Ekim başında şiddetli olarak başlamış Amerika, Afrika, Asya ve Avrupa’ya yayılmıştır. Hastalığın temel özelliği çok ağır seyretmesi ve öldürücü komplikasyonların ortaya çıkmasıdır. Bu dalgada dünya nüfusunun yarısının gribe tutulduğu ve bunların da %3’nün öldüğü sanılmaktadır. 1919 dalgası ise Ocak ayında başlamış hemen bütün Avrupa’ya yayılmış ve Mayıs 1919’da sonlanmıştır. Sergilediği klinik görünümün ciddiyeti ve komplikasyon açısından ele alındığında ikinci dalgadan hafif olduğu görülmüştür.¹

İspanyol nezlesi ya da İspanyol hastalığı adı verilen salgının Osmanlı İmparatorluğu’nun başkenti İstanbul’da başlaması Temmuz 1918’dedir. Bu dönemin gazetesinde konuyla ilgili haberler bulunmaktadır. Dönemin gazetelerinden birisi olan *Âti Gazetesi*’nde 14 Temmuz 1918 tarihinde “İspanyol Nezlesi” başlıklı bir yazı çıkmıştır.² Haberde, bir süreden beri Avrupa’da devam eden ve ilk çıktığı ülkeye atfen “İspanyol” nezlesi adı verilen hastalığın İstanbul’da da kendini gösterdiği belirtilerek, şehrin çeşitli noktalarında bazı vakaların görüldüğü

bildirilmektedir. Haberin devamında hastalığın belirtileri, bulguları ve seyri hakkında bilgi verilmekte olup, haberle ilgili son paragrafta şimdiye kadar hastalığın görüldüğü yerlerde bu hastalıktan vefat eden olmadığı bildirilerek, hastalığın “pek selim bir şekilde” olduğu, bütün kötülüğünün ise tuttuğu kişileri birkaç gün işinden ve gücünden mahrum etmesi olarak açıklanmaktadır. Hastalık hakkında Berlin’li Profesör Kravis kaynak gösterilerek verilen bilgiye göre; hastalık hemen daima birden bire ve hiçbir başlangıç bulgusu göstermeksizin başlamakta ve ateş 39,5-40 dereceye kadar çıkmakta, bu sırada baş, bel ve eklem ağrıları, boğazda hafif bir kan toplanması ve ağrı, bazen kusma ve benzeri gibi sindirim karışıklığı görülmektedir. Hastalığın seyri sırasında çok yüksek olan ateşe oranla nabızda yavaşlık ve hafif bir öksürük görülmektedir. Yüksek ateş ve öteki işaretler 3-4 gün kadar bu şekilde seyrettikten sonra, hastalık ateşin normale dönmesi ve işaretlerin kaybolmasıyla şifa ile son bulmaktadır. Komplikasyonlar çok nadir görülmüş olup, ancak bazen kulak arkasında iltihap ortaya çıktığı söylenmiştir. Haberin sonunda uzman tabiplerin tetkiklerinin devam ettiği ve hastalığın içeriği hakkında ortaya çıkacak bilginin daha sonra bildirileceği söylenmektedir. Yine bu haberle ilgili olarak Sedâd Nûri imzalı bir karikatür³ de aynı gazetede yer almıştır.

Bu haberden birkaç gün sonra *İkdâm Gazetesi*’nin 18 Temmuz 1918 tarihli baskısında⁴ “İspanyol Hastalığı, şehrimizde salgın” başlığı ile verilen haberde İspanyol hastalığının “şehri birden bire sardığı” belirtilmiş ama hastalığın “hiç tehlikeli olmadığı” vurgulanmıştır. Hastalığın “bütün intani hastalıklar gibi” tedavi için ilaca gerek duymadığı ve yalnız hastanın istirahatıyla geçtiği açıklaması yapılmıştır. Haberin bundan sonraki bölümünde “Sahra Sıhhiye Genel Müfettişi” Süleyman Nu’mân Paşa’nın hastalık hakkındaki genelgesi bulunmaktadır. Günümüz Türkçesine dönüştürülmüş metin şöyledir:

Hastalığın doğru olan görünümü şunlardır: Birden bire başlaması, yüksek ateş (39-40 [C°]). Nadiren kusma, sıcaklığın derecesine oranla nabızda yavaşlık, çok şiddetli baş ağrısı (çoğunlukla bu işarete bakarak menenjit şüphesi edilir), bel ve taraf ağrıları (bunlar baş ağrısı kadar şiddetli değildir), hastanın boğazında bademcik iltihabı olmaksızın şiddetli kırmızılık ve kuruluk, yutkunmada güçlük, göğüste nezle işaretleri yok ya da pek nadir, rahatsız edici öksürük vardır (öksürük boğazdaki kuruluktan ileri gelir), kan tetkikinde yüksek lökositoz. Hastalık 3-5 gün sürer. Şimdi yüksek ateş, ateşe oranla yavaş nabız, şiddetli baş ağrısı, kırmızı ve kuru boğaz ve lökositoz görülünce buna İspanyol denilir. Her İspanyol hastalığı tanısı konulan hastada şu tetkikler yapılacaktır: Laboratuvar tetkikleri: Boğazdan jeloz ve kanlı jeloz üzerine yayma kültür, kandan jeloz ve buyyona kültür, kan hücrelerinin sayımı, formül lökosit, idrar tetkiki, beyin omurilik sıyunun basıncı, niteliği, mikroskop muayenesi (taze ve boyalı olarak), kültür. Klinik tetkikler: Her türlü klinik hastalık işaretleri ve hastalığın seyri tetkiki; göze çarpan işaret var mı? Kan basıncı. Ölüm olduğunda: Tam otopsi, kalp kanından ve dalaktan mikroskop muayenesi, kültür.⁴

Bu genelge bir salgın söz konusu olduğunu ve bu hastalıkla ilgili klinik ve laboratuvar olarak yapılması gerekenleri belirlediği gibi, ölüm durumunda da tam otopsi yapılması şartını getirmektedir.

İkdâm Gazetesi'nin 5 Ağustos 1918 tarihli sayısında⁵ ise "İspanyol nezlesinin tahribatı" başlığını taşıyan bir haber göze çarpmaktadır. Haber bir çeşit itirafla başlamaktadır: "Bu hastalığı ibtidâ-yı emrde gayr-i mühlük zannederek pek de ehemmiyet vermemiştik." Bundan sonra İsviçre'de ortaya çıkan önemli sayıdaki ölümlerden söz eden gazete hastalık için alınacak tedbirlerden ve hastalığın tedavisinden bahsetmektedir.

Bu gazete haberlerinden sonra akademik anlamda önem taşıyan makaleler *Dârü'l-fünûn Tıbb Fakültesi Mecmû'ası*'nın Ağustos 1334 / 1918 tarihli 7. Sayısında yer almaktadır.⁶ Bu sayıda Dr. Âkil Muhtâr'ın kaleme aldığı "İstanbul'daki İspanyol nezlesi hakkında"¹⁷ ve "İspanyol nezlesine dair bazı mülâhazât"²⁸ başlığını taşıyan iki makale ile birlikte yine Dr. Âkil Muhtâr tarafından çevirisi yapılan ve Herman Şopler tarafından yazılmış olan "Morbus İberikus (İspanyol nezlesi) tesmiye edilmiş olan illetin bakteriyoloji ve teşrih-i marazisine dair (M.M.W. 1918, s. 873)" bir yazı⁹ ile Semondos tarafından kaleme alınmış "Bu seneki gripin teşrih-i marazisi üzerine (M.M.W. 1918, s. 873)" adlı yine Dr. Âkil Muhtâr tarafından çevrilmiş bir yazı bulunmaktadır.¹⁰ Yine derginin aynı sayısında Dr. Dietrich tarafından yazılmış ve H. R tarafından Türkçeye çevrilmiş "Sâha-i harbde husûle gelen enfluenza üzerine müşâhedât-ı nesice"¹¹ bir başka yazı da yer almaktadır.

Âkil Muhtâr⁷ tarafından yazılmış ilk makalede hastalığın 1918 yazının başlarında "İspanyol hastalığı" adında intani (mikrobik) ve akut, yayılması kolay bir hastalığın İspanya'dan Fransa'ya ve oradan da savaş esirleri aracılığı ile Almanya'ya geldiği ve en çok İsviçre'de seri birçok ölüme neden olduktan sonra Temmuz ayının başlarında İstanbul'da da görüldüğü bildirilmektedir. Birçok kişi bu hastalığa yakalanmış, örneğin bir daire memurlarının büyük bir çoğunluğunu etkilediği için işlerin aksamasına neden olmuştur.

Âkil Muhtâr⁷ hastalık hakkındaki kişisel gözlemlerini aktararak yazının devamında hastalıkta, bir gün süren kırgınlık sonrası çoğunlukla birdenbire ateşin yüksel-

diğini, çok kez şiddetli bir baş ağrısı ile birlikte bel ve omurga ağrısı ve özellikle aşağı taraflarda, eklemlerde az çok şiddetli ağrılar görüldüğünü, birçoğunda başlangıçta titreme olduğunu, ateşin 39, 40 C° ve hatta daha yükseğe çıktığını, sonra terleyerek bir derece kadar düştüğünü söylemektedir. Terleme durumunun Aspirin gibi ateş giderici bir ilaç almayanlarda da görülmekte, birçok istisnalar göstermekle birlikte hastaların nabzı ateşin yükselmesine rağmen 100'ü geçmemektedir. Dil paslı olup, boğaz mukozası cıllanmış gibi az çok şiddetli bir kızarıklık görülmekte, bazen ilk günlerde hafif bir öksürük bulunmaktadır. İştahsızlık kuraldır. Karın muayenesinde yazmaya değer bir değişiklik olmayıp, gördüğü vakalarda da dalağın büyümediğini bildirmektedir. Akciğer muayenesinde genel olarak hiçbir şey bulunmadığını, idrarda nadiren eser miktarda albumin bulunduğunu, sinir sistemi yönünden zihinde iz bırakma işaretleri görüldüğünü bildiren Dr. Âkil Muhtâr,⁷ hastaların geceleri kesik bir uyku ile kötü rüyalar içerisinde geçirdiğini söylemektedir. Kan tahlilinde lökositlerin azaldığı gözlenmektedir. Hastalık çoğunlukla üç ya da dört gün sürdükten sonra ateşin düşmesiyle sonlanmaktadır. O zaman hastaların çoğunluğu yataktan çıkabilirler. İştahsızlık, hazımsızlık, sinir sistemindeki zayıflık birkaç gün devam edebildiği gibi, bazen iki-üç hafta ve daha çok süre ile hastayı rahatsız etmektedir. Birçok hasta iki hafta ile bir ay süre ile öksürmektedir. Bazı hastalar birkaç gün sonra ve birkaç gün süre ile ateşle tekrar yatağa düşmekte, bu dönemde nekahet devri daha uzun sürmekte ve daha sorunlu olmaktadır. Pulmoner konjesyon bir kaç olguda görülmüş ve bir hasta bronkopnömoniden ölmüştür. Birkaç hasta da kalp zayıflığına karşı tedbir almak gerekmiş, ama bu nedenle bir ölüm olmamıştır.⁷

Yazının sonunda İstanbul'da ölümlerin yaklaşık %1-2 oranında olduğunu bildiren Dr. Âkil Muhtâr,⁷ İsviçre'de aynı hastalığa atfedilen olağanüstü tehlikeli durumun burada görülmediğini ve çok küçük çocuklar ile yaşlılarda hastalığın nadir görüldüğünü ekleyerek, Osmanlı Bakteriyolojihanesi'nden müderris Refik Bey'in, incelediği hastaların salgılarında bir çeşit diplostreptokok bulunduğunu gördüğünü, aynı mikroba Almanya'da da rastlanmakla birlikte, İspanyol nezlesinin hastalık doğuran etkeninin hakkında kesin bir fikir elde edilemediğini belirterek yazıyı bitirmektedir.

Dr. Âkil Muhtâr⁸ ikinci yazının girişinde Temmuz ayında İstanbul'da görülen İspanyol nezlesinin şiddetli bir şekilde yayıldıktan sonra azaldığını, bu süre içerisinde ortaya çıkan vakaların büyük bir bölümünün komplikasyonsuz olarak bittiğini ya da çok az ölüme neden olduğunu, bir ay kadar göreceli bir sakin dönemden sonra hastalığın tekrar çoğaldığını belirtmektedir. Bu ikinci yayılma döneminde komplikasyonlar daha sık görülmeye başlamış ve ölümler de çok artmıştır. Bronkopnömoni, pnömoni ve pulmoner konjesyon Dr. Âkil Muhtâr'ın⁸ şahsen hastalarda gözlediği komplikasyonlardır ve bronkopnömoni olağanüstü tehlikeli bir durum göstererek, pek azı müstesna olmak üzere, hastaların ölüm nedeni olmuştur. Bütün klinik bulgularla başlayan İspanyol nezlesinin çoğunlukla üçüncü ya da dördüncü günü birdenbire genel durum tehlikeli bir durum kazanarak ateş daha da yükselmekte; hastaya bir sıkıntı gelmektedir. Soluk alma zorlaşarak öksürükle

yapışkan balgam çıkmaya başlar. Hasta göğsünün çeşitli yerlerinde ağrılar hisseder. Hastanın yakınına gidildiğinde hırıltı duyulmaktadır. Göğüs muayenesinde çoğunlukla her iki bazalde hafif solunum sesi azlığı bulunmaktadır. Soluk almada kaba soluk verme uzamıştır ve aynı zamanda alçak (pes) krepitasyonlar bu bronş hırıltısı ile birlikte. Bu durum bazen 12, bazen de 24-36 saat sonra ölüm sebebi olmaktadır.⁸ Dr. Muhtâr⁸ bu duruma şiddetli bir şekilde tutulmuş olanların kurtulduğunu görmediğini belirtmektedir. Bazen hafif şekilde geçenler ve şifa ile sonlananlar olmuştur. Bu hastaların balgamında diplostreptokok bulunmuştur. Pnömoni yalnız bir akciğer lobunda, bazen ikisinde ortaya çıkmaktadır. Bu hastaların balgamında pnömokok bulunmakta olup, bu hastalığın seyri pnömokok nedeniyle ortaya çıkan pnömoninin seyri gibidir. Hastalığın işaretleri solunum seslerinde yokluk, tubuler üfürüm, hırıltı vs. Yalnız zaten vücudu yıpratıcı bir afeti izleyerek ortaya çıktığından bu pnömoni de tehlikelidir. Bununla birlikte bu komplikasyondan iyi olanlar çok görülmüştür. Akciğerler tarafında görülen bir komplikasyon da plörezi. Bu komplikasyon göreceli olarak daha seyrek olarak görülmüştür.⁸ Dr. Âkil Muhtâr'a göre.⁸ İspanyol nezlesinin daha önceden var olan ve sakın bir şekilde bulunan akciğer tüberkülozunu faaliyete geçirdiği çoğunlukla görülmüştür. Bu hastalarda sindirim sisteminde ishal gibi bazı değişiklikler görülmüşse de akciğer komplikasyonlarına göre, bu durum seyrek. Burun kanaması ve dışkı ile birlikte kan gelmesi de olabilmektedir. Kalp açısından bir perikardit ya da endokardit vakasına rastlanmamıştır. Bazı hastalarda idrarda albumin ve silendirler bulunmuştur. Dr. Âkil Muhtâr.⁸ gözlediği vakaların incelenmesi sonucu bahsettiği komplikasyonların asıl İspanyol nezlesini ortaya çıkaran mikroptan ileri gelmediği, sekonder enfeksiyon sonucu olduğu düşüncesine varmıştır. Bu sekonder enfeksiyon bazen pnömokoktan ileri gelmektedir. Bronkopnömoni yapan mikrobu daha önce bahsedilen diplostreptokok olması çok olasıdır.

İspanyol nezlesinin patolojik anatomisi ile ilgili olarak Hamburg Sen Jorj hastanesinde gerçekleştirilmiş olan 28 otopside elde edilen sonuçları bildiren Semondos'un makalesini¹⁰ çeviren Dr. Âkil Muhtâr, Herman Şopler⁹ tarafından yazılmış olan İspanyol nezlesinin bakteriyoloji ve patolojik anatomisine dair olan bir başka makaleyi de çevirmiştir. Her iki makalenin ortak sonucu İspanyol hastalığının bakteriyolojik ve patolojik anatomi noktalarından 1889-1890 influenzasının bir tekrarı olduğu yönündedir.

Temmuz ayında İstanbul'da görülen İspanyol nezlesi salgını, 6. Ordu'nun ilk menzil hastanesi olan Nusaybin'de 6 Ağustos 1918 tarihinde ortaya çıkmıştır.¹² Nusaybin hastanesi hastaları, doktorları ve memurları arasında burun ve boğaz yanması ile başlayan, aksırık, öksürük ve yüksek ateşle seyreden İspanyol nezlesinin "bir şimendifer müstahdemi" aracılığı ile gelmiş olduğundan söz edilmektedir. Alınan önlemlere rağmen 15 Ağustos'da Musul'daki merkez kıtalarına, 25 Ağustos'ta da Tikrit civarındaki Dicle grubuna ve 26 Ağustos'ta da Kerkük ve civarında bulunan 2. Fırka birliklerine yayılmıştır. Salgının Nusaybin'den otomobil kolları ile geldiği, savaş hattındaki ordu birliklerine nakliye kolları ve nakliye askerleri ile yayılarak, en geç Musul'da ceza ve tutukevi gibi muhafaza altında bulunan kıtalara ulaştığı saptan-

mıştır.¹² Dr. Noyan¹² da hastalığa yakalandığını ve 3-5 gün yattığını bildirmektedir. Salgının genişliğine karşın önemli komplikasyonlar görülmemiş, zayıf az olmuştur. Bu salgın sırasında subaylar, askerler ve ailelerden ancak %8-10'unun korunabilerek hastalığa yakalanmadıkları görülmüştür. Dr. Noyan¹² yaptığı değerlendirmelerde şu sonuçlara ulaşmıştır: Hastaların (asker) %15'inde hastalık burun, boğaz yanması, kuru bir nezle ve aksırık, öksürükle ateşsiz seyretmiş, 2-3 gün istirahatla hastalar iyileşmişlerdir. %30 olguda ise nezle bulguları ile ateş 37,5 C° ye kadar yükselmiş, hafif bel, baş ve taraf ağrıları, iştahsızlık ve kırgınlık görülmüş, hastalık 3-4 günde kaybolmuştur. %35 olguda ateş 38-40 C° ye ulaşmış ve bu hastaların bazılarında solunum yollarında şiddetli bronşit, pnömoni, bronkopnömoni, birkaç hastada ise plörezi ortaya çıkmıştır. Bazı hastalarda ise, sindirim yollarında karışıklıklar fazla olmuş, iştahsızlık, bulantı, kusma, ishal ve bazı hastalarda da kabızlık görülmüştür. Yüksek ateşli hastaların bir kısmında sinir sistemi etkilenmiş şiddetli baş ağrıları, uykusuzluk, sayıklama ve ajitasyon görülmüştür. %8-10 vakada İspanyol nezlesinin yaygın bronşit, kapiller bronşit, bronkopnömoni, pnömoni, plörezi, otitis media ve peritonit gibi tehlikeli komplikasyonlara neden olduğunu bildirmektedir. %12 oranında ve en çok da subaylarda olmak üzere hastalığın 5-10 gün aralıklarla tekrarladığı; ölümlerin en fazla komplikasyonlu şekillerde olmak üzere Musul hastanelerinde %3,5 oranını bulduğu Dr. Noyan'ın¹² verdiği bilgiler arasındadır. İspanyol nezlesinden ölümlerin Avrupa'ya ve İstanbul'a göre az olduğunu düşünen Dr. Noyan,¹² bunu salgının Musul'a Ağustos gibi en sıcak ayda gelmesi ile açıklamaktadır.

Yemen cephesine bakıldığında ise Taiz Harekât Bölge Komutanlığı'nın Lahic merkezinde bulunan birlikleri ile ileride Aden cephe kesiminde bulunan muharebe gruplarının (Vaht, Sabır, Efyüş vb.) erleri arasında influenzanın ortaya çıkışı ve yayılmasının çok hızlı olduğu; beş gün içerisinde hastanelerde ölenlerin sayısı çok arttığı görülmüştür. Bunun üzerine 26-29 Eylül 1918 tarihleri arasında hastalığın niteliği, gidişi ve alınması gereken önlemleri bildiren bir rapor Lahic'te 39. Tümen ve Taiz Harekât Bölge Komutanlığı Baştabipliğine verilmiştir. Lahic'te Mıntıkâtü'l-Harekât Komutanlığı'nın 31 Ekim 1918 tarihli günlük emrinin bir maddesinde de askerler arasında influenza hastalığının arttığı ve bunlardan birçoğunun hafif derecede olmasına karşın komplikasyonlu ölümler olmaması için Grup Komutanlıkları tabiplerince hastaneye gönderilmek zorunda kalındığı belirtilmiştir. Hastanenin kapasitesinin ve gereçlerinin yetersizliği nedeniyle de bu hastaların yer yataklarında ve elbiseleri ile yatmak zorunda kaldıkları da bildirilmektedir. Bu gruplara bir revir sundurmasının ayrılması ya da var olan binarlardan yararlanılarak hafif hastaların revire yatırılması ve bunların günlük erzakının revir talimatına uygun olarak iâşe memurları tarafından satın alınması, yalnız sıcak un çorbası ve haşlanmış kahve kabuğu içirilmesi emredilmiştir.¹³ Noyan'ın¹² da bildirdiği gibi ölümlerin komplikasyonlar sonucu olması, grup komutanlıklarındaki hekimlerin hafif de olsa bütün influenza hastalarını hastaneye sevk etmelerinin nedeni olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle de zaten kısıtlı olan olanaklar aşırı hasta

sayısı ile daha da zorlanmış ve emirde de görüldüğü gibi hastaların barınabilmeleri için revir sundurması gibi çözümler üretilmeye çalışılmıştır.

Doğudaki askeri birlikler arasında İstanbul ve diğer batı illerinden gelen kişilerle gripin yayıldığını Dr. Hüseyin Kemal Plevnelioğlu kaydetmiştir.¹

Ankara valisi tarafından İstanbul'da bulunan Dâhiliye Nezâreti'ne çekilen 12 Ekim 1918 tarihli bir telgraf İskilib kazası köylerinde aralık vermeden devam eden İspanyol hastalığından dört ölüm olduğunu, sonraki zamanda iki güne kadar, günde otuz kişi kadar telefata olurken, son iki gün içerisinde 15 kişinin öldüğünü, bütün mülki ve askeri memurlar ile jandarmaların hastalandığını ve bu nedenle hiçbir resmi işin yapılamadığını bildirmektedir.¹⁴ Bunun üzerine Dâhiliye Nezâreti de bir yazı ile Ankara'dan alınan bu duyumu Sıhhiye Nezâretine bildirerek bu konuda girişimlerde bulunulmasını istemiştir:

İdâre-i 'Umûmiyye-i Dâhiliyye Müdiriyyeti

Mürsili: Nâzır Fethi Beg Efendiden Mürselün ileyhi: Sıhhiye Nazırın Mûşârûn-ileyh Beg Efendiye
Evrâk Kalemî Numerosu: Ankara 1149 Müsevvidi: Mahmûd
Kalem Numerosu: 46/31 Târih-i tesvidi: 14
Teşrin-i Evvel 334
Mübeyyizi: İmza Târih-i tebyizi: 15 ...

İskilib kazası kurasında mütevaliyen devâm itmekde bulunan İspanyol hastalığından dört vefeyât oldığı ve hin-i âbâdda iki güne kadar yevmi otuz kadar telefât vukû' bulmakda iken son iki gün zarfında on beş vefeyât oldığı ve nâcîhde memûrin-i mülkiyye ve 'askeriye ile jandarmaların cümlesi hastalandığı cihetle vazâ'if-i resmîyyenin ifâ kılınmamakda bulunduğî Ankara vilâyet-i 'aliyye-sinden alınan telgraf-nâmede bildirilmekle ol bâbda.

İmza İmza 14 İmza 14¹⁴

Sıhhiye Nezâreti de 17 Ekim 1918 tarihinde Dâhiliye Nezâretine yolladığı cevap yazısında Ankara ve çevresinde devam etmekte olan İspanyol hastalığına karşı gereken tedbirlerin alınması için Sıhhiye Mufettişi Dr. Yusuf İzzeddin Bey'in görevlendirildiğini ve İskilib ve bağlı yerlerde de gereken tedbirlerin alınmış olduğunu bildirmektedir.¹⁴

Bâb-ı 'Âli
Sıhhiye Nezâreti
Sıhhiye Müdiriyyet-i 'Umûmiyyesi
Emrâz-i Sâriye Şu'besi
'Aded
22208 'Umûmi
103 Husûsi

Dâhiliye Nezâret-i Celilesine

Devletlü Efendim Hazretleri

15 Teşrin-i Evvel 334 târih ve 15285/116 numarolu tezkire ve celile-i nezâret-penâhları cevâbıdır: Ankara ve havâlisinde ahrây-ı hükm itmekde bulunan İspanyol hastalığına karşı muktezâ-i tedâbir-i sıhhiyenin itihâz ve tabiki zımnında edviye-i lâzimeyi müstâshiben Sıhhiye Mufettişi Doktor Yusuf İzzeddin Beg vilâyet-i mezkûreye agrâm kılınmış ve bu miyânda İskilib kazasıyla buna mülhak karârda dahî tedâbir-i lâzime itihâzı der-dest bulunmuş olmagla ol bâbda emr ü ferman hâzret-i men leh-ül-emrindir 10 Muharrem Sene 1338 / 17 Teşrin-i Evvel Sene 1334

İmza

Sıhhiye Nâzırın Nâmına
Sıhhiye Müdir-i 'Umûmisi
İmza¹⁴

Bununla birlikte Ankara Valisi'nin Dâhiliye Nezâreti'ne çektiği bir başka telgraf, hastalığın Yozgat'ta görülen hastalığın lekeli humma olmayıp, İspanyol nezlesi olduğunu bildirmektedir.¹⁵ Elimizdeki belgeler hastalığın boyutlarının oldukça büyük olduğunu göstermektedir. Yozgat hapishanesindeki mahkûmlar şiddetli bir şekilde hastalıktan etkilenmişler ve hapishanenin 400 olan mevcudu yarıya inmiştir. Adliye ve Mezâhib Nezâreti durumu 19 Kasım 1918'de Dâhiliye Nezâretine bildirecek gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir. Bunun üzerine 30 Kasım 1918 tarihli bir yazı ile Dâhiliye Nezâreti durumu Ankara Valiliğine sormuş, alınan cevaba dayanarak Adliye Nezâretine 1 Ocak 1919'da verdiği bilgide Yozgat sancağının merkez ve bağlı yerlerinde İspanyol hastalığının hemen sifra indiğini, hastalığın en şiddetli olduğu zaman, en çok tutulum ve ölümün Sorgun ve Kehte nahiyelerinde olduğunu, bunlara bağlı 48 köyün 10844 olan nüfusunun 9855'inin hastalığa yakalandığını ve bunların da 1160'ının öldüğünü bildirmektedir.¹⁶

İç Anadolu'da durum böyle iken Beyrut Valisinin Emniyet Umûm Müdiriyyetine çektiği Beyrut Polis Müdürü MuhtârBey'in İspanyol hastalığı sonucu öldüğünü bildiren 28 Ekim 1918 tarihli bir telgraf ise bize hastalığın Ekim 1918'de Lübnan dolaylarında bulunduğunu göstermektedir.¹⁷

İspanyol nezlesinin dönemin Osmanlı coğrafyasında yaygın olduğunu gösteren bir başka bulguya ise Mondros Mütarekesi sonrası, mütarekenin 19. Maddesi gereğince Osmanlı topraklarında bulunan Alman ve Avusturya askerlerinin en kısa zamanda ülkeyi terk etmesi sırasında rastlanmaktadır. Kısa zamanda çok sayıda Alman ve Avusturya askerinin İstanbul ve çevresinde toplanması ve araç yetersizliği pek çok aksaklığa neden olmuştur. Öte yandan ülkelerine gönderilecek askerler arasında çok sayıda hasta da bulunmaktadır ve bunların durumları da önemli sorunlara neden olmaktadır. Liman von Sanders'in Harbiye Nâzırın Abdullah Paşa'ya gönderdiği 23 Kasım 1918 tarihli arızada Haydarpaşa Büyük Alman Hastanesi'nde 1200 hasta olduğu, Suriye ile İstanbul arasındaki iklim farklılığından dolayı gelen birliklerde 80 kişinin soğuk algınlığından telef olduğunu bildirilmektedir.¹⁸ Bu dönem büyük olasılıkla İspanyol nezlesinin Ekim 1918'de başlayan ikinci dalgasına uymaktadır ve Liman von Sanders'in soğuk algınlığından ölüm olarak tanımladığı vakalar da büyük olasılıkla İspanyol nezlesinden dolayı kaybedilmiş olmalıdır. Yine Okur'un¹⁸ saptamasına göre Osmanlı Hükümeti'nin Alman hastaların bir an önce ülkelerine gönderilmesi konusunda İtilaf Devletleri'ne yaptığı başvuru üzerine 30 Aralık 1918'de toplanan Mütareke Komisyonu, İtalyan Hükümeti'nin Jerusalem Hastane gemisinin Cenova yoluyla Alman hastaların nakline ancak vapurda İspanyol nezlesine yakalanmış birisinin olmaması şartıyla izin verdiğini bildirmiştir. Böylece adı geçen vapurla 62 subay, 960 er ve 33 hemşire olmak üzere toplam 1055 kişi İstanbul'dan gönderilmiştir.¹⁸ Vapurda "İspanyol nezlesine yakalanmış birisinin olmaması" şartı hastalığın 2. dalga sırasındaki boyutu, yayılma hızı ve tehlikeliği hakkında oldukça önemli bir ipucu vermektedir.

7 Aralık 1918 tarihli Zaman Gazetesi "Mektepler ve İspanyol Nezlesi" başlığını taşıyan haberinde İstanbul'da İspanyol nezlesinin tekrar şiddetlendiğini, öğretmen ve

öğrencilerin okullarına devam edemediklerini bildirmiştir. Sıhhiye Müdürlüğünün konuya gereken önemi verecek, daha önce okulların tatil edilmesi gibi yeniden benzer bir önlem alabileceğinin yazıldığı, Maarif Nezareti ve Sıhhiye Müdürlüğünün göreve çağrıldığı yazı şöyledir:

Mektebler ve İspanyol Nezlesi

İspanyol nezlesi tekrâr şiddetle hüküm-fermâ olmağa başladı. Ba'zı mekteplerde mu'allimlerle talebe yarı yarıya hasta bulunmakta, mekteplerine devâm idememektedirler. Sıhhiye müdiriyetinin gösterdiği lüzüm üzerine geçende mektepler yigirmi gün kadar ta'til edilmişdi. Bu gün bu lüzüm daha ciddi olarak mahsûsdur. Bu muz'ic hastalığın 'aynı zemânda pek mühlik olduğu anlaşıldığına göre mecma'ların seddi sûretiyle sirâyetin men'i derhâl itihâz edilmesi lâzım gelen bir tedbirdir. Ma'ârif Nezâretinin, Sıhhiye Müdiriyetinin daha ziyâde beklememelerini temenni ideriz.¹⁹

Bu haber üzerine Maarif-i Umûmiye Nezâreti Sıhhiye Müdürlüğünden konunun araştırılmasını isteyerek, okulların tatilinin gerekip gerekmeyeceğini sormuştur.¹⁹ Sıhhiye Nâzırı adına Sıhhiye Umûm Müdürünün verdiği cevapta, İspanyol nezlesinin Ekim (1918) ayında şiddetlenmesi üzerine okulların kapatıldığı ve yayılmanın hafiflemesinden sonra 2 Kasım 1918 tarihinden sonra bu tedbirin kaldırılmasının kabul edildiği kararı alınmış olmakla birlikte, Sıhhiye Müdürlüğünün yaptığı araştırmaya göre şehirde hastalığa yakalanan ve ölenlerin arttığını, okula devam etmeyen çocuk sayısında artış olduğunu, bu nedenle bütün resmi ve gayr-i resmi okulların acilen ikinci bir emre kadar kapatılmasını kararlaştırıldığını ve gereğinin yapılmasını bildirdiği 8 Aralık 1918 tarihli yazı şöyledir:

Bâb-ı 'Âli

Sıhhiye Nezâreti

Sıhhiye Müdiriyet-i 'Umûmiyyesi

Emrâz-i Sâriye Şu'besi

'Aded

22920 'Umûmi

18 Husûsi

Ma'ârif-i 'Umûmiyye Nezâret-i Celilesine

Mühimm ve Müsta'celdir

Devletlü Efendim Hazretleri

İspanyol nezlesinin kesb-i şiddet itmesi üzerine teşrin-i evvel zarfında mekteplerin ve sâ'ir mahallerin seddi bi't-teseyyüb istilâ hafifledikten sonra bu tedbirin 2 Teşrin-i Sâni 334 tarihinden itibaren refi husûsi karar-gir olmuş idiyse de ahiren hastalığın şehir dâhilinde yine çok miktârda musâb ve vefât vukû'ını intâc eylesmesine ve bi'l-hâssa İstanbul vilâyeti Sıhhiye Müdiriyetince yapılan tedkikâta nazaran son günlerde mekteplere devâm itmeyen etfâl 'adedi mütemâdiyen zâyid itmesine nazaran yeniden tedâbir itihâzı lâzımeden görülmüş ve bu sebeble resmi, gayr-i resmi bi'l-cümle mekâtibin der-'akab ve müsta'celen iş'âr-ı ahire değın seddi takarrür eylemiş olmağa ana göre evâmîr-i lâzımınin ifâsını recâ iderim. Bu gibi emrâz-ı sâriye zuhûrî hâlinde mekteplerin etubbâsı tarafından vukû' bulacak ihbâr üzerine hıfzı's-sihha-i mekâtib idâresince der-'akab seddi icâb itdiği ve bu günlerde bu gibi mü'essesâtta musâbin 'adedinin arttığı resmi ve gayr-i resmi tahkikât ve ihbârat ile te'yid eylediği hâlde bu husûsda te'hirâta meydan virilmemesi elzem olub bundan takriben beş gün evvel de tedrisât-ı tâlibe idâresince müdiriyet-i 'umûmiyye hıfzı's-sihha şu'besi müdiriyetine telefonla vukû' bulan istifâda cevâben mekteplerdeki musâbin 'adedi mevcûdun yüzde onbeşini bulduğu takdirde der-'akab seddi idilmeleri lüzümü beyân idilmesine rağmen bu cihete gidilmediğini bi'l-vesile 'arz ve beyân olunur ol bâbda emr ü fermân hâzret-i men leh-ül-emrindir.

8 Kânûn-ı Evvel 1334 / 4 Rabiülevvel 1337

Sıhhiye Nâzırı Nâmına

Sıhhiye Müdiriyet-i 'Umûmisi

İmza²⁰

Bunun üzerine Maarif-i Umûmiye Nezâreti, İstanbul İli Maarif Müdürlüğüne "Önemli ve Acil" ibareli bir yazı ile ikinci bir emre kadar okulların kapatıldığını ve durumun basın yolu ile de ilan edildiğini yazmıştır.^{20,21} Sıhhiye Nâzırı adına Sıhhiye Umûm Müdürünün Maarif-i Umûmiye Nezâretine yazdığı 31 Aralık 1918/1 Ocak 1919 tarihini taşıyan bir yazı²⁰ İstanbul'da hastalığın hâlâ şiddetle hüküm sürdüğünü, ölü sayısının arttığını ve haftada 400 kişiye yakın ölüm olduğunu açıklamakta, bununla birlikte bazı Ermeni ve Rum Okulları ile yabancılara ait okulların, kapatılma kararına karşın, açılarak öğretime devam ettiklerini bildirmektedir. Bu salgın hastalığın önlenmesi için, karantina tedbirlerinin cins ve milliyet ayrımı gözetmeksizin uygulanması gerektiği belirtilerek, tamiri mümkün olmayacak zararları önlemek için izinsiz açılan bu okulların hemen kapatılmalarını ve buna yeltenenlerin sorumlu tutulmalarını istenen yazı şöyledir:

Bâb-ı 'Âli

Sıhhiye Nezâreti

Sıhhiye Müdiriyet-i 'Umûmiyyesi

... Şu'besi

'Aded

23336 'Umûmi

19 Husûsi

Ma'ârif-i 'Umûmiyye Nezâret-i Celilesine

Begâyet mühimm ve müsta'celdir

Devletlü Efendim Hazretleri

İspanyol nezlesi vefeyâtının artmasına binâen bi'l-cümle mekâtib-i resmîyye ve husûsiyyenin seddi Meclis-i 'Âli-i Sıhhiyyece takarrür itmiş ve nezâret-i celilelerine de 'arz ve iş'âr-ı keyfiyyet idilmişdi. Hastalığın şehir dâhilinde hâlâ kemâl-i şiddetle icrây-ı hüküm itmesine ve haftada dört yüze karib vefeyât vukû'ını intâc eylesmesine rağmen ba'zı Ermeni ve Rum mektepleriyle mekâtib-i ecnebiyyenin küşâd idilerek tedrisâta başladıkları istihbâr idilmektedir. Bu maraz-ı sârinin men-i intişâr ve sirâyeti için itihâz edilmiş tedâbir-i tahaffuziyyenin cins ve milliyet tefrik idilmeksizin tatbiki lâzım olmasına ve bu husûsda gösterilecek müsâmahanın hayât ve sıhhat-i 'umûmiyye nokta-i nazarından gayr-i kâbil-i ta'mir zararlar husûle getirmesi ihtimâline binâen bilâ-müsâ'ade açılan bu mektepler hakkında tahkikât-ı lâzime icrâsıyla der-'akab kapadılmalarını ve mütecâsîrlerinin mes'ûl idilmelerini kemâl-i himmet ile recâ iderim ol bâbda emr ü fermân hâzret-i men leh-ül-emrindir.

27 Râbi'u'l-Evvel 1337 / 31 Kânûn-ı Evvel 1334 (1/1/35 [Kırmızı Kalemle])

Sıhhiye Nâzırı nâmına
Sıhhiye Müdiriyet-i 'Umûmiyyesi
İmza²⁰

Maarif-i Umûmiye Nezâreti de derhal harekete geçmiş durumu Dâhiliye Nezâreti ile Polis Umûm Müdürlüğüne bildirmiş, izinsiz öğretim yapan bu okulların kapatılmasını ve isimlerinin bildirilmesini istemiştir. İstanbul İli Maarif Müdürlüğüne yazdığı yazı ile de müdürlüğe bağlı müfettişlerin daha çok görevlendirilerek izinsiz açılan bu okulların yönetim kurulları hakkında seri tetkikat ve gereğinin yapılmasını tebliğ etmiştir.²⁰ Maarif-i Umûmiye Nezâreti'nin Tasvir-i Efkâr, Sabâh, Vakit ve Zamân gazetelerine verdiği ilanla da İstanbul'da İspanyol nezlesinden ölümlerin azaldığını ve buna dayanarak da okulların bir an önce açılmasının ilgili kişilere bildirildiğini görüyoruz.²²

İstanbul'da İspanyol nezlesi'nin tahribatı azalırken, Çanakkale'nin Lapseki livasında görüldüğünü; merkez hapishanesinin çok dar olması ve yeterli sağlık şartlarını taşınamaması nedeniyle, hapishaneye ulaşan İspanyol hastalığının çok sayıda telefata neden olduğunu, mahkumları bu hastalıktan korumak adına kalabalığı azaltmak için bazı kürek mahkumlarının başka hapishanelere nakli konusunda gereğinin yapılması için Adliye Nâzırı adına müsteşarın Dâhiliye Nezâretine yazdığı yazıdan öğreniyoruz.²³

Ege Bölgesi'ndeki durumu ise Berber²⁴'in çalışması özetlemektedir. Bu çalışma, Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı sıralarda Aydın Vilayeti'nde yayılma eğilimi gösteren İspanyol nezlesi ile mücadele için, başında Şükrü (Şenozan) Bey'in bulunduğu sıhhiye müdürlüğü tarafından 1 Kasım 1918'de merkezdeki ilkokulların 20 gün süre ile tatil edilmesinin Maarif Müdürlüğünden istendiğini, Bergama'ya da bir telgraf gönderilerek İzmir'de olduğu gibi orada da okulların tatil edilmesi gerektiğinin duyurulduğunu haber vermektedir. Maarif Müdürlüğünün İzmir'in Türkçe gazetelerine ilan vererek tatil kararını kamuoyuna duyurmasından birkaç gün sonra, hastalığın hızla yayıldığı ve Darülmualimin'in de yirmi gün süre ile kapatıldığını bildirdiği yazıda, bazı özel Rum okullarının maarif müdürlüğü emrine aykırı hareket ederek, iki günden sonra okullarını açtıklarının görüldüğü, kısa bir süre sonra da Seferihisar'da İspanyol nezlesine bağlı ölüm olaylarının ortaya çıktığı verilen bilgiler arasındadır.²⁴

1915-1916 yıllarında Rus ordularının Van, Bitlis, Erzurum, Trabzon ile Erzincan'ı işgal etmeleri üzerine Anadolu içlerine göç eden ve *Vilayât-i Şarkıye mültecileri* olarak anılan Müslüman-Türk ahali, Rusların bölgeden çekilmeye başlaması üzerine yurtlarına dönmeye başlamıştı. Bölgenin kurtuluşundan yaklaşık 1,5 yıl sonra, 1919 yılının Mayıs ayı ortalarında İstanbul'da toplanan *Mülteciler Komisyonu*, mültecilerin memleketlerine olabildiğince, deniz ve demir yolları kullanılarak gönderilmesini kararlaştırdı. Ama *Vilayât-ı Şarkıye*'de demir yolu bulunmadığı gibi, bölgeye en yakın liman da Trabzon'da idi. Kömür darlığı nedeniyle vapur ve tren seferleri de kısıtlıydı. Bu durumda *Mülteciler Komisyonu* kararına güvenerek, liman ve istasyonlarda toplanan mülteciler, aylarca buralarda sevk edilmeyi beklerken sefalet ve salgın hastalıklar nedeniyle öldüler.²⁵ Samsun limanında, sevk edilmeyi beklerken günde ortalama yüz kişinin İspanyol nezlesi nedeniyle hayatını kaybettiğinin kayıtlarda bulunduğunu da Öğün'ün çalışmasından öğrenmek mümkündür.²⁵

Dr. Noyan¹² 1919 yılı Temmuz ayında geçici olarak Haydarpaşa Askeri Hastanesi İntaniye şefliğine tayin olduğu sırada Mısır'dan gelen Türk esirleri arasında ve İstanbul'da bulunan diğer birliklerden gelen hastalar içerisinde İspanyol nezlesi vakalarının bulunduğunu da bildirmektedir. Bu dönem de 3. dalga sonrasına uymaktadır. Her ne kadar 3. dalganın Ocak 1919'da başlayıp Mayıs 1919'da bittiği söylene de, Temmuz 1919'da İspanyol nezlesinin görülmesi salgının halen varlığını sürdürdüğü anlamına gelebilir.

Bu durumu destekleyen bir başka bulgu; 28 Aralık 1919 tarihinde "Dâhiliye Nezâreti Heyet-i Teftişkiye Umûm Müdürlüğü" tarafından "Şehremaneti" ile "Sıhhiye Umûm Müdürlüğü"ne gönderilen yazıdır. 1918 yılında İspanyol nezlesinin çok sayıda ölüme neden olduğu vurgulanarak başlanan yazıda, 1919 yılında da başkent her tarafında etkili olduğunu bildirmekte, memurların tamamının neredeyse hasta olduğunu, bu konuda gerekenlerin yapılmadığını, ilaçların ve hekimlerin vizite ücretlerinin pahalı olduğunu, bu nedenle insanların ilaç alamadığını ve evine hekim çağırmadığını bildirmektedir. Belediyedeki hekim sayısının artırılarak, gerekirse evlere gidilerek hastaların bulunması ve ücretsiz muayene ve tedavilerinin temini istenmektedir.²⁶

Hastalığın 1919 yılında etkin olduğunu gösteren 28 Aralık 1919 tarihli bir başka belgede ise Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti yönetim kurulu üyelerinden birisi, cemiyet başkanlığına verdiği dilekçede geçirdiği İspanyol Hastalığı'nın sonucu olarak iki-üç ay istirahat etmesi gerektiğinden görevine devam edemeyeceğini, bu nedenle ya istifasının kabulünü ya da üç ay süre ile yerine bir başkasının vekillik etmesinin lütfedilmesini istemektedir.²⁷

Bu belgeler ışığında 1919 sonu ile 1920 başlarında İstanbul'da İspanyol nezlesinin varlığını sürdürdüğünü söylemek mümkün görülmektedir.

İki değerli hekimimizin kişisel gözlemleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi İstanbul ile Musul ve çevresinde İspanyol nezlesinin belirtileri, seyri, komplikasyonları hakkında bir kısım bilgiye ulaşılmıştır. Ancak, Öztürk'ün¹ belirttiği gibi 1918-1919 grip pandemisinin Türkiye'deki yayılışı hakkında toplu ve kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bu sonucun ortaya çıkmasında, ülkenin savaştan yenik ve aynı zamanda harap bir biçimde ayrılmış olması ile İstiklal Savaşı'nın başlangıç yıllarının yaşanıyor olması önemlidir. Genel istatistik bilgileri olmadığı gibi, ordu kayıtlarındaki rakamlar hakkında da açıklanmış bir bilgi bulunmamaktadır.¹

Dr. Hüsameddin Şerif²⁸ *Emrâz-ı Entâniyye ve Epedemi-yoloji* adlı kitabının "Grip" başlıklı bölümünde gripin tarihçesinden bahsederken İstanbul Şehremaneti istatistiklerine göre 1918 yılında gripten ölenlerin sayısının 4-5 bin olarak tahmin edildiğini belirtmektedir. Buna karşılık aynı yılda İstanbul'un genel ölüm sayısının 33.615 olduğunu bildirerek, 1917 yılında ve bundan önceki diğer savaş yıllarında İstanbul'un senelik ölüm sayısının 20.000, 1919-1920 yıllarında ise 20.000 den fazla olduğuna dikkat çekmektedir. Dr. Şerif (28) bu yıllarda İstanbul'un nüfusunun çok kalabalık olmakla birlikte, hastalığın şehirde tekrarlayan dalgalar yaptığını, bu nedenle de İstanbul'un 1918 yılında, yıllık ölüm sayısındaki diğer yıllara göre fazla olan 13.000 sayısının gribe atfedilmesinin şehremaneti istatistiklerinden daha çok gerçeğe yaklaşacağını savunmaktadır. Bu konuda bir de hesap yaparak genel ölüm oranı yaklaşık %2 olduğundan, İstanbul ölümleri de 50 ile çarpıldığında 650.000 rakamına ulaşıldığını belirterek İstanbul'un nüfusunun yarısının hastalığa yakalandığını bildirmektedir. Dr. Şerif²⁸ şu önemli tespitleri de yapmaktadır: 1918-1919 grip

salgınında ölüm oranı, salgının seyri sırasında farklılıklar göstermiştir. Salgın ilk başladığında, yaz mevsiminde hastalık çok hafif seyretmiştir. Salgının ikinci dalgasının başlangıcı olan Ekim ayından kışa kadar her yerde ölümler çoğalmış; bunu izleyen ilkbahar dalgasında da ölümlerin fazla olduğu görülmüştür.

Öztürk¹ de, İstanbul Şehremaneti istatistiklerine göre, 1918 yılında gripten ölenlerin sayısı 6403 olarak bildirmektedir (Tablo 1).

Tablo 1: İstanbul Şehremaneti istatistiklerine göre İstanbul'da gripten ölümler (1918 yılı) [Öztürk R. 1918-1919 Pandemisi. Cerrahpaşa Tıp Fak. Derg 1989; 20: 479-485, s. 483'den].

Yaş	Adet	Oran
0-1	319	4.6
1-40	4289	66.9
40'ın yukarısı	1795	28.6
Toplam	6403	100.0

Yukarıda ayrıntıları ile açıklandığı şekilde görüldüğü gibi salgının Nisan 1918'de başlayan birinci dalgasının İstanbul'a ulaşması Temmuz 1918'de olmuştur. Bu dalgada hastalığın selim seyrettiği ve komplikasyon olmadığı hem gazete haberlerinde, hem de Dr. Akil Muhtar'ın yazdığı birinci makalede görülmektedir. Dr. Akil Muhtar'ın ikinci yazısının girişi salgın hakkında elimizdeki bilgilerle uyumludur. Literatürde birinci dalganın sonlanması Ağustos 1918'dir ve ikinci dalganın başlaması ise 1918 Ekim ayının başıdır. Dr. Âkil Muhtarda yazısının başında hastalığın bir süre devam ettikten sonra sonlandığını (Ağustos 1918) ve yaklaşık bir aylık sakin bir dönemden sonra yeniden ve çok şiddetli olarak başladığını bildirmektedir. Bu dönem de Ekim 1918 başı olarak tespit edilebilir. Ciddi komplikasyonların ve ölümlerin olduğu bu ikinci dalganın dünya ile aynı anda başlaması, yeni bir salgının İstanbul'a ulaşmasından çok, zaten gelmiş ve hastalık yapmış olan virüsün yeniden alevlenmesi olarak yorumlanabilir. Fenerbahçe Spor Kulübü'nün kurucu, futbolcu ve yöneticilerinden Ayetullah Bey (1888-1918)'in 1918 yılında İstanbul'da görülen İspanyol nezlesi hastalığından vefat ettiği²⁹ dönem, ölümlerin yaygın ve fazla olması nedeniyle belki de bu ikinci dönemle ilişkilendirilebilir.

1919 dalgası ise Ocak ayında başlamış olup, bu tarihin Türkiye Cumhuriyeti'nin kaderi ile doğrudan bir ilişkisi vardır. Kutay³⁰'ın naklettiğine göre Atatürk'ün başyaveri Cevad Abbas Gürer'in verdiği bilgi İspanyol nezlesinin 1919 yılındaki dalgasında önemli bir gerçeği ortaya koymaktadır: "Samsun'a hareket hazırlığında idik. Atatürk, bir müddettir rahatsızdı. Oldukça ciddi olan ve bizi o zaman pek korkulu sayılan "İspanyol Nezlesi" diye endişelendiren hastalığı, Beşiktaş'ta Akaretler'deki evde atlatmıştı. Şişli'de daha sonra Halâşkâr Gazi olarak adlandırılan caddedeki evde yine rahatsızlanmıştı." 1919 dalgasının şiddet ve komplikasyon açısından ikinci dalgadan daha hafif olduğu bildirilse de¹, Dr. Hüsameddin Şerif²⁸ 1919 dalgasında ölümlerin fazla olduğunu belirtmektedir. Mustafa Kemal'in hastalığı atlattuktan sonra yeniden rahatsızlan-

ması da, Dr. Âkil Muhtar⁷'in birinci makalesinde yazdığı hastaların yataktan kalktıktan sonra tekrar hastalanması ve nekahat döneminin daha uzun sürmesi bilgisi ile uyumlu görünmektedir. İspanyol Nezlesini atlatan Mustafa Kemal'in Samsun'a çıktıktan sonra neler yaptığı, bağımsız ve aydınlık bir yeni ülke kurmak adına neleri başardığı ise dünyanın malumudur.

Mart 1921-Mayıs 1921 tarihleri arasında Çanakkale livasında özellikle merkezi ile Ayvacık kazasında İspanyol hastalığının görüldüğü ve bu hastalıktan ölümler olduğu,³¹ daha sonra Mudanya'nın Akkarye bölgesinde de ortaya çıktığı,³² ardından hastalığın Akkarye'de sonlanmasına³³ karşın, Çanakkale merkez ile Ayvacık'ta hastalığın bir süre daha devam ettiği³⁴ ve Çanakkale merkezde devam ederken³⁵ Ayvacık'ta hafiflediğine³⁶ dair belgeler vardır. Bu durum daha ayrıntılı bir incelemeye ihtiyaç göstermektedir. Ancak, sonuç olarak, yukarıdaki bilgiler ve arşiv belgeleri ışığında 1918-19 influenza salgınının, Osmanlı coğrafyasında da etkili olduğunu söylemek ve bu "ilk imtihana ilişkin değerlendirmeyi" de hekimlere bırakmak yerinde olacaktır.

Kaynaklar

- Öztürk R. 1918-1919 Pandemisi. *Cerrahpaşa Tıp Fak. Derg* 1989; 20: 479-485.
- "İspanyol nezlesi." *Âti Gazetesi* 14 Temmuz 1918, s. 3
- Sedâd Nûri. İspanyol Nezlesi Şehrimizde. *Âti Gazetesi* 14 Temmuz 1918, s. 3
- "İspanyol hastalığı," *İkdâm Gazetesi* 18 Temmuz 1918, s. 2.
- "İspanyol nezlesinin tahribatı," *İkdâm Gazetesi* 5 Ağustos 1918, 2.
- Darü'l-fünûn Tıbb Fakültesi Mecmû'ası* 1918; 3 (7).
- (Özden) Âkil M. İstanbul'daki İspanyol nezlesi hakkında (1). *Darü'l-fünûn Tıbb Fakültesi Mecmû'ası* 1918; 3: 558-559.
- (Özden) Âkil M. İspanyol nezlesine dair bazı mülâhazât (2). *Darü'l-fünûn Tıbb Fakültesi Mecmû'ası* 1918; 3: 567-568.
- Şopler H. Morbus İberikus (İspanyol nezlesi) tesmiye idilmiş olan illetin bakteriyoloji ve teşrih-i marazisine dair (Çeviren: Âkil M. (Özden). *Darü'l-fünûn Tıbb Fakültesi Mecmû'ası* 1918; 3: 561-562, [M.M.W. 1918, s. 873'den].
- Semondos. Bu seneki gripin teşrih-i marazisi üzerine (Çeviren: Âkil M. (Özden). *Darü'l-fünûn Tıbb Fakültesi Mecmû'ası* 1918; 3: 560, [M. M. W. 1918, s. 873'den].
- Dietrich. Sâha-i harbde husule gelen influenza üzerine müşâhedât-i nesice (Çeviren: HR). *Darü'l-fünûn Tıbb Fakültesi Mecmû'ası* 1918; 3: 563-565, [M. M. W. No: 34, s. 928'den]
- Noyan A. *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarımız*. Ankara: Son Havadis Matbaası, 1956, s. 86-89.
- Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, 6. Cilt, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleleri ve Libya Harekatı 1914-1918. Ankara: Gnkur. Basımevi, 1978, s. 790.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH. İ. UM., Dosya no: 19-03, Vesika no: 1-7, (13/M/1337).
- BOA, DH. MB. HPS-M., Dosya no: 35, Vesika no: 71, (23/M/1337).
- BOA, DH. MB. HPS., Dosya no: 79, Vesika no: 27, (24/Ra/1337).
- BOA, DH. EUM. KLH., Dosya no: 5, Vesika no: 150, (22/M/1337).
- Okur M. Mondros Mütarekesi sonrasında Osmanlı Devleti'nde bulunan Alman ve Avusturya vatandaşlarının ülkelerine gönderilme meselesi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2004, 20: 705-726.
- BOA, MF. MKT. Dosya no: 1236, Gömlek sıra no: 89, (09/Ra/1337).

20. BOA, MF. MKT., Dosya no: 1229, Gömlek no: 45, (24/Za/1335).
 21. BOA, MF. MKT., Dosya no: 1236, Gömlek no: 77, (05/R/1337).
 22. BOA, MF. MKT., Dosya no: 1237, Gömlek no: 20, (06/R/1337).
 23. BOA, DH. MB.HPS., Dosya no: 107, Gömlek no: 28, (29/S/1338).
 24. Berber E. *Yeni Onbinlerin Gölgesinde Bir Sancak: İzmir (30 Ekim 1918-15 Mayıs 1919)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları; Numune Matbaacılık, 1999, s. 100-101.
 25. Öğün T. Unutulmuş Bir Göç Trajedisi: Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923), 1. Baskı. Ankara: Babil Yayıncılık; Nobel Basımevi, 2004, s. Önsöz, 74-76.
 26. BOA, DH.UMVM., Dosya no: 96, Vesika no: 25, (11/Ca/1338).
 27. Kızılay Arşivi (KA), Kutu no: 216, Belge no: 13, (28/Ke/1335).
 28. Hüsameddin Şerif. *Emrâz-ı Entâniyye ve Epidemiyoloji*. İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1927. s. 340-344.
 29. *Tercüman Spor Ansiklopedisi*, 1st ed., s.v. "Ayetullah Bey."
 30. Kutay C. Bir müstesna insanın fâni hayat sahnesinden çekilişi. *Sohbetler: Cemal Kutay'ın Aylık Mecmuası* 1969; 12: 24-49.
 31. BOA, DH. EUM. AYŞ., Dosya no: 52, Vesika no: 18, (10/B/1339).
 32. BOA, DH. EUM. AYŞ., Dosya no: 52, Vesika no: 29, (17/B/1339).
 33. BOA, DH. EUM. AYŞ., Dosya no: 52, Vesika no: 41, (23/B/1339).
 34. BOA, DH. EUM. AYŞ., Dosya no: 53, Vesika no: 2, (01/Ş/1339).
 35. BOA, DH. EUM. AYŞ., Dosya no: 53, Vesika no: 32, (14/Ş/1339).
 36. BOA, DH. EUM. AYŞ., Dosya no: 53, Vesika no: 49, (29/Ş/1339).
- * Yazının başlığını belirlerken; Halide Edip Adıvar'ın 1962'de yayınlanan ve Kurtuluş Savaşına ilişkin anı ve gözlemlerini anlattığı kitabının adı esin kaynağı olmuştur.
1. Dünya Savaşı'nın sonunda bir imparatorluk çökerken ve bir ulus geleceğini belirleme durumundayken; kısacası H1N1'den çok daha hayati önem taşıyan sorunlarla boğuşan bir toplum için bu salgının görünümü tıp tarihi açısından ele alınmıştır. 2009'da (aslında) yeniden karşılaştığımız H1N1 virüsü ile 1918-19 yıllarındaki ilk imtihanımızı nasıl verdiğimiz okuyucunun takdirine bırakılmıştır. Prof. Dr. Berna Arda'nın Ocak- Haziran 2008 döneminde konuk profesör olarak bulunduğu University College of London'daki çalışmaları temel çıkış noktasını oluşturmuş, daha sonra Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Kızılay Arşivi'ndeki konuyla ilgili birincil kaynaklarla zenginleştirilmiştir. Bu konuda; uluslar arası bir konferansta bir poster sunumu yapılmış (Arda B: Lessons from 20th Century to the 21st: Ottoman Empire and Pandemic Influenza 1918-19. "The Future of Medical History" International Conference, Poster presentation, Mary Ward House, London, 15-17 July 2010) olup; yazarlar bu konunun literatürde hemen hiç işlenmemiş olduğunu da dikkate alarak, yabancı dilde bir makale hazırlamaktadırlar.